

Vertragen en Verdragen: Werkzame Elementen in de Aanpak van Onveiligheid in Gezinnen met Meervoudige en Complexe Problematiek

Majone Steketee^{1,2} en Eline H.J. Doelman¹

¹Department of Psychology, Education and Child Studies, Erasmus Universiteit Rotterdam, Rotterdam, Nederland | ²Verwey-Jonker Instituut, Utrecht, Nederland

Samenvatting In een groot deel van de gezinnen waarin sprake is van multiproblematiek, is ook sprake van huiselijk geweld (partnergeweld en/of kindermishandeling). In het rapport *Hoe bescherm je kinderen als het thuis onveilig is?* (Steketee & Doelman, 2022) bleek dat bij 75% van de gezinnen met een gedwongen kindbeschermsmaatregel bij aanvang sprake is van veelvuldig of ernstig geweld, terwijl maar in 12% van de gezinnen geen sprake was van geweld. Na anderhalf jaar is het percentage waar het geweld gestopt was significant toegenomen naar 34%. Toch is er nog in bijna de helft van de gezinnen sprake van veel/ernstig (47%) of matig (18%) geweld. Dit is zorgwekkend en geeft aan hoe lastig het is om geweld te stoppen in deze gezinnen met problematiek van hoge complexiteit. In het jeugdbeschermingssysteem moet meer aandacht zijn voor de rol van geweld in het geheel van de gezinsproblematiek. Met daarbij specifiek aandacht voor de functie van het geweld in het gezin en de onderliggende factoren die de kans op geweld verhogen. De geweldsproblematiek en samenhangende factoren lijken nu niet altijd in acht te worden genomen, met als gevolg dat er in gezinnen niet altijd de juiste zorg wordt geboden. In het huidige artikel wordt gepleit voor het belang van een grondige gezamenlijke analyse van wat er daadwerkelijk speelt in de gezinnen bij aanvang van een gedwongen kindbeschermsmaatregel waarbij alle partijen betrokken worden. Dit vraagt ook om een goede samenwerking tussen alle betrokken instanties. Daarnaast vraagt het om meer aandacht voor de onveiligheid in deze gezinnen waarbij er meer oog moet zijn voor de patronen van geweld en de onderliggende problematiek die het geweld in stand houdt.

Trefwoorden multiproblematiek, jeugdbescherming, kindermishandeling, huiselijk geweld

Artikelgeschiedenis

Ontvangen: 1 december 2023

Geaccepteerd: 26 juni 2024

Online: 2 oktober 2024

Contactpersoon

Majone Steketee,

MSteketee@verwey-jonker.nl

Copyright

© Author(s); licensed under [Creative Commons Attribution 4.0](#). This allows for unrestricted use, as long as the author(s) and source are credited.

Financiering Onderzoek

Het onderzoek is mede mogelijk gemaakt door verschillende instellingen. Waaronder ZONMW, dertien gemeenten in Nederland, de VNG, het Ministerie van Justitie en Veiligheid, De Raad voor de Kinderbescherming, Jeugdzorg Nederland en het Leger des Heils.

Belangen

De auteurs hebben geen belangen te vermelden.

Themanummer

Dit artikel is onderdeel van het themanummer "Gezinnen met meervoudige en complexe problemen".

1 Introductie

Bij gezinnen die gemeld worden bij Veilig Thuis vanwege vermoedens van partnergeweld of kindermishandeling, is vrijwel altijd sprake van multiproblematiek (Steketee et al., 2020). Deze problemen betreffen zowel meerdere gezinsleden als verschillende levens-

gebieden. Er is sprake van een opeenstapeling en verwevenheid aan problemen op het niveau van de ouders, kind(eren) en in de onderlinge relatie. Bovendien blijken sociaal-economische (armoede/werkloosheid) en psychosociale (jeugdtrauma's, het hebben van een geschiedenis van kindermishandeling, problematisch alcoholgebruik) risicofactoren veel vaker voor te komen bij deze gezinnen dan bij de algemene Nederlandse bevolking. Ook binnen de *Richtlijn Gezinnen met meervoudige en complexe problemen* wordt als een van de kenmerken genoemd dat in deze gezinnen vaker sprake is van geweld in de onderliggende contacten en van huiselijk geweld (Van der Steege et al., 2020). Toch is de aandacht voor huiselijk geweld en kindermishandeling nog niet vanzelfsprekend in deze gezinnen (Lünnemann et al., 2017).

Huiselijk geweld omvat geweld dat door iemand uit de huiselijke- of familiekring van het slachtoffer wordt gepleegd zoals partnergeweld of kindermishandeling (Ten Boom & Wittebrood, 2019; Van Dijk et al., 2010). Partnergeweld en kindermishandeling vormen nog steeds een aanzienlijk wereldwijd maatschappelijk probleem wat, ondanks allerlei beleidsinspanningen, nog steeds niet afneemt. De WHO schat dat in Europa een op de drie kinderen een vorm van geweld meemaken in hun leven (Sethi, 2013). Andere cijfers laten zien dat in 2016, één miljard kinderen tussen de 2–17 jaar geconfronteerd zijn met geweld (Hillis et al., 2016). Ook in Nederland groeien nog steeds te veel kinderen op in gezinnen waar het onveilig is. Zo blijkt uit de prevalentie-monitor huiselijk geweld en seksueel geweld dat in Nederland anno 2022 1,3 miljoen personen van 16 jaar of ouder het afgelopen jaar te maken hebben gehad met huiselijk geweld (Akkermans et al., 2022). Bovendien blijkt uit het Scholierenonderzoek Kindermishandeling dat in 2006, 2010 en 2016 heeft plaatsgevonden, dat bijna 25% van de leerlingen in het voortgezet onderwijs ooit te maken heeft gehad met kindermishandeling (Schellingerhout & Ramakers, 2017). Ook in het primaire onderwijs rapporteert bijna 27% van de leerlingen kindermishandeling (De Augeo Taskforce, Vink et al., 2016).

Opgroeien in een gezin waar het onveilig is, staat een gezonde ontwikkeling in de weg (Alink et al., 2011, 2018). Kinderen hebben zowel op de korte als langere termijn te maken met de negatieve gevolgen van kindermishandeling en het getuige zijn van partnergeweld op verschillende domeinen: gezondheid, sociaal-emotioneel, financieel en relaties (Car et al., 2020; Evans, 2008; Holt, 2008). Daarom is het cruciaal dat we kinderen beter beschermen en ingrijpen om de negatieve gevolgen van dit geweld te beperken of te herstellen. De aanpak van onveiligheid in gezinnen is de taak van het Rijk, de gemeenten en de betrokken instanties. Kennis over of de gehanteerde aanpak werkt is daarbij een essentieel onderdeel.

Als sprake is van geweld of onveiligheid in een relatie of gezin, is er vaak meer aan de hand, waardoor alleen hulp bieden niet altijd genoeg is. Er is ook bescherming nodig. Vanuit een gezamenlijke visie samenwerken als zorg- en veiligheidspartners is echter een grote uitdaging en in de praktijk nog niet vanzelfsprekend. Door het Verwey-Jonker instituut en de Erasmus Universiteit is er een longitudinaal onderzoek uitgevoerd naar de werking van de kinderbeschermingsmaatregel als er sprake is van kindermishandeling

(Steketee & Doelman, 2022). De uitkomsten van dit onderzoek laten zien dat de inzet van kinderschermingsmaatregelen bepaalde veranderingen laat zien. Het welzijn van de kinderen neemt toe, de opvoedingsvaardigheden van de ouders verbeteren. Maar uit het onderzoek blijkt ook dat het geweld in meer dan de helft van de gezinnen nog voortduurt. Deze resultaten zien we ook terug in ander onderzoek naar de aanpak van huiselijk geweld en kindermishandeling, waaruit blijkt dat het stoppen van het geweld niet vanzelfsprekend is (Tierolf, et al., 2014; Steketee et al., 2020, 2023). Hoewel het aantal incidenten partnergeweld en kindermishandeling na melding bij Veilig Thuis sterk afneemt, blijkt dat in meer dan de helft van de gezinnen anderhalf jaar na melding nog steeds veelvuldig of ernstig geweld voorkomt. Dit onderzoek laat zien dat het van belang is dat het geweld daadwerkelijk stopt. Bij de gezinnen waar het geweld daadwerkelijk gestopt was, verbeterde het welzijn van kinderen sterk tot een niveau dat vergelijkbaar is met kinderen in het algemeen in Nederland (Lünneman et al., 2020; Steketee & Doelman, 2022).

Wat maakt nu dat het zo moeilijk is om het geweld te stoppen? Wat kunnen we leren uit de onderzoeken die de afgelopen jaren zijn uitgevoerd naar de vraag wat er werkt als het gaat om het stoppen van geweld (Tierolf, et al., 2014; Steketee et al., 2020, 2022; Lünneman et al., 2023; Sondeijker et al., 2023)? In dit artikel gaan we in op de vraag wat wel en niet werkt in de aanpak van huiselijk geweld en wat de rol van de jeugdbescherming hierin is volgens ouders, kinderen en hulpverleners.

Kader 1

Veilig Thuis is het advies- en meldpunt huiselijk geweld en kindermishandeling in Nederland. Op regionaal niveau biedt Veilig Thuis advies en ondersteuning en onderzoekt het meldingen van onveilige situaties. Wanneer de onveiligheid in gezinnen dusdanig is, en gezinsleden geen hulp accepteren, kan de jeugdrechter besluiten om een kinderschermingsmaatregel op te leggen voor één of meerdere kinderen in een gezin. Deze maatregel wordt vervolgens uitgevoerd door gecertificeerde instellingen (GI's), die hiervoor bevoegd zijn.

2 Huidig Onderzoek

Voor het beantwoorden van de vraag wat wel en niet werkt bij de aanpak huiselijk geweld bij gezinnen met een kinderschermingsmaatregel combineren we informatie uit drie deelonderzoeken uit het grotere onderzoeksprogramma naar de aanpak van huiselijk geweld dat het Verwey-Jonker Instituut sinds 2009 uitvoert. Ten eerste bespreken we de uitkomsten van een longitudinale studie waarin ouders en kinderen in het jeugdbeschermingssysteem anderhalf jaar gevolgd zijn, ten tweede zijn er diepte-interviews gehouden met ouders over hoe zij de inzet van de jeugdbescherming hebben ervaren

en wat er wel en niet werkt, en ten derde zijn er dialoogsessies met uitvoerders in de jeugdbescherming en Veilig Thuis gehouden over wat er wel en niet werkt in de aanpak van huiselijk geweld in deze gezinnen.

Om een zo representatief mogelijk beeld te krijgen van de inzet van de jeugdbescherming bij gezinnen waar sprake is van geweld en/of verwaarlozing, zijn zowel de gezinnen benadert die gemeld zijn bij Veilig Thuis als de gezinnen die aangemeld zijn bij een Gecertificeerde Instelling (GI), die zich bezighoudt met de uitvoering van een kindbeschermingsmaatregel. In de longitudinale studie zijn gezinnen die aangemeld zijn bij een GI of een Veilig Thuis-organisatie anderhalf jaar gevolgd. Ouders en kinderen hebben op drie momenten vragenlijsten ingevuld over de veiligheid in het gezin, opvoedvaardigheden van ouders en het welzijn van kinderen en ouders. De meetmomenten vonden plaats net na de start van een jeugdbeschermingstraject bij een Gecertificeerde Instelling of de melding bij Veilig Thuis (T₀), 1 jaar later (T₁) en 1,5 jaar na T₀ (T₂) (Steketee et al., 2020, 2022). Dit heeft geresulteerd in een groep van 480 gezinnen waar een kindbeschermingsmaatregel is opgelegd (gedwongen kader) en van 1024 gezinnen waarbij geen jeugdbeschermer betrokken is en die hulp hebben ontvangen (vrijwillig kader). De groepen zijn door middel van een matchingprocedure aan elkaar gekoppeld op basis van verschillende achtergrondvariabelen zoals inkomen, opleiding, migratieachtergrond en het hebben van betaald werk, om de groepen zo vergelijkbaar mogelijk te maken. Dit heeft geresulteerd in een groep van 263 gezinnen met een kindbeschermingsmaatregel waarbij voor elk gezin een vergelijkbaar gezin is gematcht dat hulp ontving in het vrijwillige kader.

Er zijn met achttien ouders uit zestien gezinnen, waar sprake was van een kindbeschermingsmaatregel, diepte-interviews gehouden over de vraag welke elementen van hulpverlening als werkzaam worden ervaren door ouders zelf (zie ook Doelman et al., 2024). Hierbij besteden we aandacht aan hoe ouders de inzet van een gedwongen maatregel voor (een van) hun kind(eren) ervaren hebben.

Ten slotte zijn er verspreid over het land met 115 uitvoerders in de jeugdbescherming en Veilig Thuis vijf dialoogsessies georganiseerd over de resultaten van het onderzoek. In deze werksessies zijn de resultaten van het onderzoek 'Effectief beschermen van kinderen in onveilige situaties' gepresenteerd en is op basis van deze resultaten het gesprek gevoerd met de uitvoerend werkers of zij deze resultaten herkennen en wat de implicaties zijn voor hun dagelijkse praktijk aan de hand van dialoogsessies. Wat zijn volgens de professionals werkzame elementen als het gaat om het effectief beschermen van kinderen en wat is nodig om deze complexe en hardnekkige probleem van huiselijk geweld en kindermishandeling aan te pakken?

3 Resultaten

3.1 Longitudinale Studie

De zelfrapportage van ouders en kinderen laat zien dat het aantal incidenten kindermishandeling sterk afneemt in de tijd, maar dat de kindermishandeling ook nog steeds voortduurt in de helft van de gezinnen. In zowel het vrijwillig als het gedwongen kader is er sprake van een duidelijk afname van het aantal incidenten huiselijk geweld en kindermishandeling. Deze afname is in beide groepen even sterk. We zien alleen een kleine, sterkere, statistisch significante verbetering als het gaat om de gezinnen waar sprake is van ernstig of veelvuldig geweld: de afname is in de gezinnen met kinderbe-
schermingsmaatregel statistisch significant iets sterker (van 82 % naar 47 %) dan in de gezinnen zonder maatregel (van 81 % naar 56 %).

Bij melding bij Veilig Thuis en bij aanvang van de kinderbe-
schermingsmaatregel zijn de problemen bij de kinderen ernstig en complex. Zo heeft 58 % procent van de kinderen traumaklachten in de klinische range. Over de tijd verbetert het welzijn van kinderen met en zonder een kinderbe-
schermingsmaatregel waarbij er een sterke relatie is met de afname van het geweld in het gezin. Het welzijn van kinderen (afname traumaklachten; toename emotionele veiligheid) neemt meer toe bij kinderen waarvoor een kinderbe-
schermingsmaatregel geldt in vergelijking met kinderen waarvan het gezin hulp ontvangt in het vrijwillige kader. Een mogelijke verklaring is dat bijna alle kinderen (95 %) met een kinderbe-
schermingsmaatregel, een vorm van hulp krijgen. De meest voorkomende vormen van formele hulp zijn psychische hulp en jeugdhulp zoals Centra Jeugd en Gezin, maatschappelijk werk of het wijkteam. Dit is beduidend hoger dan het percentage kinde-
ren (43 %) dat in het vrijwillige kader formele hulp ontvangt. De hulp die kinderen wordt geboden is hetzelfde voor kinderen met en zonder een kinderbe-
schermingsmaatregel. Voor beide groepen kunnen we echter constateren dat de hulp niet altijd gericht is op de problematiek van de kinderen. Zo krijgen niet alle kinderen met traumaklachten gerichte traumabehandeling of krijgen kinderen met hechtingsproblematiek geen hulp specifiek gericht op hechtingsproblemen. Dit verklaart mogelijk waarom toch veel kinderen na anderhalf jaar, zowel in het vrijwillige als binnen de gedwongen hulp, nog te maken hebben met problemen, zoals trauma, onveilige hechting, emotionele onveiligheid of gedragsproblemen.

Een van de belangrijke speerpunten van de inzet van de kinderbe-
schermingsmaatregel is dat ouders weer in staat zijn om hun kinderen zodanig op te voeden dat er geen sprake meer is van een bedreiging van de ontwikkeling van het kind. Anderhalf jaar na de eerste meting is de opvoedstress statistisch significant afgenomen en zijn ouderschapscompe-
tenties, zoals 'aanvoelen wat je kind nodig heeft', statistisch significant toegenomen voor zowel de ouders die wel met de kinderbe-
schermingsmaatregel te maken hebben als de ouders die niet te maken hebben met een kinderbe-
schermingsmaatregel. Ondanks de daling van opvoedstress, is de stress bij deze ouders na anderhalf jaar nog steeds hoger dan

bij het gemiddelde van de Nederlandse bevolking. Wel blijkt er een sterkere verbetering zichtbaar voor opvoedstress en ouderschapscompetenties bij gezinnen met een kindbeschermingsmaatregel dan de groep gezinnen die hulp ontvangt in het vrijwillige kader.

We kunnen concluderen dat het geweld duidelijk afneemt zowel in het gedwongen als in het vrijwillig kader. Tegelijkertijd zien we dat in meer dan de helft van de gezinnen, anderhalf jaar nadat deze gezinnen zijn gemeld bij Veilig Thuis of aangemeld bij een GI, er nog steeds sprake is van ernstig en veelvuldig geweld in het gezin. Het onderzoek laat tevens zien dat aandacht voor kinderen en de impact van het huiselijk geweld op hun ontwikkeling nodig is. Waar de hulp in het vrijwillig kader zich vooral richt op de problematiek van de ouders is de hulp binnen de jeugdbescherming vooral gericht op de problematiek van de kinderen én de rol van de ouders als opvoeders. Verder wijst het onderzoek uit dat juist de samenwerking van de gespecialiseerde aanpak huiselijk geweld zoals de vrouwenopvang of de Blijf-groep in combinatie met de inzet van de jeugdbescherming goede resultaten laat zien als het gaat om verminderen en stoppen van het geweld en het verbeteren van welzijn van kinderen en de opvoedingsvaardigheden van ouders. Hoewel deze combinatie goed helpt, wordt het weinig ingezet.

3.2 Diepte-Interviews Ouders

De geïnterviewde ouders zijn heel wisselend in hun kwaliteitsoordeel over de inzet van de jeugdbescherming. Ouders lijken óf heel tevreden te zijn óf zeer ontevreden. Uit diepte-interviews met achttien ouders uit zestien gezinnen blijkt dat deze (on)tevredenheid van ouders niet altijd gekoppeld is aan hun oordeel over de resultaten van de kindbeschermingsmaatregel. De (on)tevredenheid lijkt vooral gekoppeld aan de bejegening, betrokkenheid, bereikbaarheid en match met de professional. Ouders die ontevreden zijn hebben vooral het gevoel dat zij enerzijds de regie kwijt zijn geraakt over de probleemdefiniëring en welke hulp nodig is, en anderzijds dat zij als ouders niet meer mee kunnen beslissen over wat nodig is voor hun kind(eren). Ouders nemen verschillende elementen die bijdragen aan de resultaten van de kindbeschermingsmaatregel: een gezamenlijke probleemdefiniëring, kundige jeugdbeschermers die daadkrachtig en ondersteunend zijn, en systemische factoren, zoals wachtlijsten of wisselingen van jeugdbeschermers.

Er blijkt overeenstemming tussen ouders en professionals nodig te zijn in de probleemdefiniëring van wat het probleem is in het gezin en waar de hulp in het gedwongen jeugdbeschermingstraject op ingezet moet worden. Ouders vinden dat die instemming niet altijd bereikt wordt. Jeugdbeschermers trekken naar hun ervaring te snel conclusies zonder voldoende overleg. Ouders vinden het belangrijk dat jeugdbeschermers de moeite nemen om hun situatie en problemen te begrijpen zonder er gelijk een label op te plakken van bijvoorbeeld een vechtscheiding of niet meewerkende ouders. Ook geven ouders aan dat partnergeweld niet altijd herkend wordt en dat hier meer aandacht voor nodig is. Van belang is dat het plan van aanpak de instemming van beide ouders heeft, juist als ouders gescheiden zijn of niet meer bij elkaar wonen. Daarbij moet voorkomen worden dat

er telkens opnieuw zaken ter discussie gesteld worden. Tegenstrijdige belangen tussen ouders, maar ook tussen ouders en kinderen zijn een belangrijke belemmering om tot overeenstemming te komen van het plan van aanpak.

De kwaliteiten van de jeugdbeschermer zijn van belang voor positieve resultaten van een kindbeschermingsmaatregel volgens ouders. Ouders verwachten van de jeugdbeschermer dat die daadkrachtig optreedt en snel actie onderneemt op hun hulpvragen. Veel ouders maken zich zorgen dat de problemen met hun kind niet of te langzaam opgelost worden. Ouders hebben geen duidelijk beeld van wat de jeugdbeschermer doet en hebben veelal ook hoge verwachtingen en zijn daardoor vaak teleurgesteld. Het beeld van veel papierwerk maar weinig daadwerkelijke handelingen bestaat. Meer bekendheid over wat de taak van de jeugdbeschermer is kan zorgen voor meer reële verwachtingen van ouders over wat een jeugdbeschermer kan en moet doen.

Ouders uiten daarnaast hun zorgen over de manier waarop de zorg georganiseerd is. Zij noemen bijvoorbeeld wachtlijsten, langdurige procedures, wisselingen van betrokken professionals en de verkeerde soort hulp. Dit maakt dat ouders het gevoel hebben dat ‘er niets gebeurt’ en dat er dus ook geen resultaten zijn geboekt tijdens het traject.

Duidelijk is dat het kind centraal staat in de aanpak van de jeugdbeschermer. Uit de interviews blijkt dat ouders zouden willen dat de jeugdbescherming ook aandacht heeft voor hun problemen en behoefte aan ondersteuning en contact. Ook in andere studies komt naar voren dat ouders willen dat de jeugdbeschermer er ook voor hen is (Bouma et al., 2020; Healy et al., 2011; Smithson & Gibson, 2017).

3.3 Dialoogsessie met Professionals

Naar aanleiding van de resultaten van de longitudinale studie zijn er verspreid door het land verschillende dialoogsessies georganiseerd waaraan zo'n 115 professionals vanuit de jeugdbescherming en Veilig Thuis-organisaties hebben deelgenomen. Alle deelnemers aan deze dialoogsessies zijn het met elkaar eens dat bejegening, houding en attitude-werkzame elementen zijn en dat deze zowel voor het vrijwillige kader als gedwongen hulp gelden. Uit de dialoogsessies kwamen vier elementen naar voren die typerend zijn voor de aanpak van de jeugdbescherming. Ten eerste is het inzetten van een kindbeschermingsmaatregel veelal een breekijzer bij gezinnen waar de vrijwillige hulpverlener vastgelopen is en men niet meer verder komt. De gedwongen maatregel maakt dat ouders mee moeten werken aan de hulp. De keerzijde is echter wel dat de gedwongen maatregel zeer ingrijpend is en daardoor veelal de autonomie en regie van ouders overgenomen wordt of dit door ouders als zodanig ervaren wordt. Professionals geven aan dat er eigenlijk behoefte is aan een gezinsmaatregel, want nu krijgen de kinderen veelal een juridische maatregel opgelegd, terwijl eigenlijk de ouder(s) zelf problemen hebben, zoals gewelddadig gedrag van ouders of verslavings- of psychiatrische problematiek. Ten tweede maakt het gedwongen kader dat de vrijblijvendheid er niet meer is. Jeugdbeschermers geven aan dat zij, anders dan in het vrijwillige kader, veel vasthoudender zijn. Jeugdbeschermers

beschrijven dat als er vanuit de ouders weerstand en verzet is tegen de hulpverlening, zij toch blijven komen in het gezin. 'We laten ze niet los.' Ten derde geven de professionals aan dat jeugdbeschermers meer getraind zijn in het benoemen van het probleem en het stellen van grenzen. In het vrijwillige kader is men voorzichtiger, omdat professionals bang zijn dat ouders afhaken. Tenslotte zijn de jeugdbeschermers veelal de regievoerders die kunnen zorgen dat de juiste hulp gerealiseerd wordt in het gezin. In de praktijk zijn er twee stromingen: enerzijds de jeugdbeschermers die vooral regievoerders zijn en geen directe hulpverlening bieden, en anderzijds jeugdbeschermers die wel inhoudelijk bij de gezinnen betrokken zijn en directe hulp bieden.

Jeugdbeschermers in deze dialoogsessie zijn het met elkaar eens dat voorkomen moet worden dat de professional te snel in de actiestand schiet. 'Je moet vertragen en verdragen!' verwoordt een van de jeugdbeschermers. Belangrijk is dat je als professional niet gelijk de problemen wilt oplossen, maar de tijd neemt om gezamenlijk met de gezinsleden te bepalen wat er écht speelt in de gezinnen. 'Je kan niet sneller lopen dan het gezin aankan.' Het zorgvuldig analyseren wat daadwerkelijk het probleem is binnen de gezinnen, waarbij de ouders en kinderen actief worden betrokken, is nodig om te voorkomen dat ouders het gevoel hebben dat de problemen zoals die door de professionals gedefinieerd worden niets met hun situatie te maken heeft.

4 Wat Is Nodig om het Geweld te Stoppen?

4.1 Integrale Samenwerking met een Eenduidig Begrippenkader

De taak van de jeugdbeschermer is vooral om de hulp te organiseren, te coördineren en gezinsleden te motiveren om de hulp te accepteren. Gezien de complexiteit van de problematiek van de gezinnen zijn veelal meerdere hulpverleners betrokken zoals schuld-hulpverlening, de leerplichtambtenaar, de GGZ of schoolmaatschappelijk werk. Integrale samenwerking tussen alle betrokken instellingen is essentieel. Er is een enorme versnippering in de hulpverlening waarbij uitvoerders veelal werken vanuit hun eigen visie over wat nodig is en daarbij vanuit soms schijnbaar tegengestelde belangen hulp verlenen in het gezin. De deelnemers aan de dialoogsessies zijn het met elkaar eens dat meer samenwerking nodig is tussen de verschillende sectoren en disciplines in de jeugdzorg. Binnen de samenwerking moet voorkomen worden dat zaken dubbel gebeuren of dat er gaten vallen. Voor de samenwerking is echter een eenduidigheid in begrippenkaders nodig wat betreft 'veiligheid' en 'bedreiging van de ontwikkeling van het kind'. Veiligheid betreft de situatie waarin het kind opgroeit en is niet hetzelfde als 'bedreiging van de ontwikkeling van het kind' zoals dat als rechtsgrond voor een kinderbeschermingsmaatregel getoetst wordt (Lünnemann, 2023). Binnen de jeugdbescherming gaat het daarom vooral om het inschatten of de ontwikkeling van het kind ernstig wordt bedreigd en om het inschatten van risico's. Minder aandacht is er voor de directe veiligheid, de concrete leefsituatie

van het kind, de feitelijke situatie van kindermishandeling in de vorm van agressie of juist het nalaten van het bieden van zorg en veiligheid. Alleen als er aandacht is voor de ernstige bedreiging van de ontwikkeling van het kind in combinatie met aandacht voor de geweldsdynamiek tussen partners en geweldspatronen in een gezin (wie doet wat tegen wie met welke impact) kunnen kinderen effectief worden beschermd.

4.2 Meer Aandacht voor Geweldspatronen en Onderliggende Problematiek

Uit de besproken onderzoeken blijkt dat professionals zowel binnen de jeugdbescherming als in het vrijwillige kader de veiligheid in het gezin niet altijd goed inschatten. Daardoor krijgen kinderen lang niet altijd de bescherming die nodig is. Het vraagt van de professionals een zeer actieve houding om de veiligheid, het geweld en de impact ervan bespreekbaar te maken. Het is echter niet gemakkelijk om zo'n beladen onderwerp te bespreken. Training van professionals, ook in de jeugdbescherming, is nodig om deze problematiek te kunnen en durven bespreken om te zorgen dat de veiligheid geborgd wordt.

Duidelijk is dat er meer aandacht moet komen voor wat er 'echt' speelt aan huiselijk geweld en kindermishandeling in de gezinnen om de gewenste aanpak te kunnen bieden. Niet alleen is het belangrijk dat geweld tijdig herkend en gesignaleerd wordt, maar ook dat er inzicht komt in het soort geweld dat wordt gebruikt én de context waarin het voorkomt is van belang. De resultaten van de cohortstudies maken zichtbaar dat er verschillende patronen van geweld en samenhangende problematiek zijn die om een gerichte aanpak vragen. Uit diepte-interviews met gezinsleden die aan de cohortstudie hebben deelgenomen (59 vrouwen, 18 mannen en 22 kinderen) komen vijf geweldsprofielen naar voren, namelijk (1) intieme terreur, (2) gezin in stress, (3) langdurige zorg, (4) kindgedrag en opvoedstress en (5) complexe scheidingen (zie kader 2). Door deze geweldsprofielen te onderscheiden, wordt de meest dominante problematiek in een gezin zichtbaar gemaakt.

Deze profielen verduidelijken hoe verschillend de achterliggende problematiek en geweldspatronen kunnen zijn en wat dit betekent voor de impact op kinderen en volwassenen. Inzicht in deze profielen helpt professionals de problematiek te begrijpen en zicht te krijgen op de veiligheidsrisico's die spelen en welke hulp en bescherming nodig is (Lünnemann et al., 2023). Geweld dat uit onmacht of frustratie voorkomt, vraagt om een andere, meer systemische aanpak, dan geweld dat bedoeld is om te controleren en manipuleren. Zo moeten bij intieme terreur duidelijke grenzen gesteld worden ten aanzien van de controlerende en manipulerende pleger. Bij onmacht of frustratie vanwege te hoge stressoren in het gezin is het beter om vooral met begrip te reageren en ervoor te zorgen dat er weer rust komt en ruimte om anders te handelen.

Kader 2

Bij 'intieme terreur' is sprake van een machtsverschil tussen de partners. Eén partner, meestal de man, oefent dwang en controle uit op zijn partner. Door haar vrijheid te beperken, haar te isoleren en door het gebruik van, vaak ernstig, geweld (ook seksueel). Het slachtoffer en de kinderen voelen zich continu bedreigd en onveilig.

Bij het profiel 'gezin in de stress' staat centraal dat er een hoge mate van stress is door een opeenstapeling van factoren. Dit leidt herhaaldelijk tot conflicten waarbij het (ernstige) geweld ook van twee kanten kan komen. Het kan ook vooral eenzijdig geweld zijn, waarbij mannen vaker ernstig geweld gebruiken dan vrouwen. Regelmatig gaat dit samen met alcoholmisbruik bij één van partners. De kinderen kunnen slachtoffer zijn én getuige.

In het profiel 'langdurige zorg' staat op de voorgrond dat één (of beide) partners vanwege een beperking of psychische problemen langdurige zorg nodig heeft. In deze gezinnen kan ook geweld tussen partners een rol spelen. Daarnaast is er door de problematiek van ouders vaak een onveilige opvoedsituatie voor de kinderen en komt verwaarlozing vaak voor.

In het vierde profiel staat 'kindgedrag en opvoedstress op de voorgrond'. De (ernstige) gedragsproblemen van het kind kunnen een reactie zijn op het geweld in huis of voortkomen uit aangeboren problematiek. Het gedrag kan ook conflicten en geweld veroorzaken tussen beide ouders onderling, of tussen ouder en kind. Er is veel opvoedstress en onveiligheid voor de gezinsleden.

Het kenmerk van het profiel 'complexe conflictscheiding' is dat de problemen vooral rond de omgang spelen na echtscheiding. Na de scheiding is er met name psychisch geweld en een juridisch gevecht om de kinderen. Kinderen hebben last van conflictmomenten van ouders. In de categorie 'complexe conflictscheiding' vallen verschillende voorgeschiedenissen, en kan er sprake zijn geweest van een van de andere vier profielen. In geval van intieme terreur is de kans op stalking bijvoorbeeld groter.

4.3 Meer Aandacht voor Zorgvuldige Analyse en het Betrekken van Ouders en Kinderen

Gezien de complexiteit van de problematiek waar deze partnerrelaties en gezinnen mee worstelen, is een goede gezamenlijke analyse van wat er 'echt' speelt nodig. Maak het gezamenlijk analyseren onderdeel van het werkproces. Onderzoek naar de multidisciplinaire aanpak huiselijk geweld laat zien dat het belangrijk is om de tijd te nemen voor een goede analyse. Voorkomen moet worden dat professionals te snel in de actiestand schieten (Sondeijker, 2023). Een gezamenlijke analyse met betrokken hulpverleners en betrokken volwassenen en kinderen is een belangrijke voorwaarde om beter te begrijpen wat er speelt in de relatie en/of het gezin. Deze analyse moet recht doen aan de context van de problemen, de verschillende rollen die volwassenen en ouders kunnen hebben, en wat er goed gaat in het gezin onder welke omstandigheden. Een juiste

analyse van deze verschillende mechanismen kan verhelderen welke aanpak nodig is, zowel vanuit het perspectief van bescherming en veiligheid als vanuit de onderlinge problemen en risicofactoren. Van belang is dat alle perspectieven van de verschillende betrokkenen (volwassenen, kinderen en hulpverleners) bij elkaar worden gebracht, op een respectvolle manier en zonder elkaar te proberen te overtuigen. Volgens de gefaseerde ketenaanpak van Vögtlander en Van Arum (2016) betekent dit dat in elke fase gezamenlijk geprioriteerd wordt (de TOP-3 methode) wat het belangrijkste is om aan te pakken. Deze gefaseerde ketenaanpak komt er in de kern neer op dat rondom huishoudens met veiligheidsproblemen altijd door betrokken professionals wordt samengewerkt aan twee doelen: eerst het realiseren van directe veiligheid en vervolgens het werken aan stabiele veiligheid. Het eerste doel wordt bereikt aan de hand van concrete veiligheidsvoorwaarden die vastgelegd worden in een gezamenlijk veiligheidsplan, met concrete afspraken die tot herstel van de veiligheid leiden. Iedereen voegt vanuit diens positie en taak voor kortere of langere tijd diens deskundigheid toe. Dit vergt een brede blik van professionals op de problematiek waarbij aandacht is voor zowel de kant van de pleger, als de kant van het slachtoffer, maar zeker ook voor de kinderen.

5 Conclusie

Op basis van het beschreven longitudinale onderzoek, kunnen we concluderen dat het huiselijk geweld duidelijk afneemt in de gezinnen, zowel in het gedwongen als in het vrijwillig kader. Ondanks deze afname van geweld is het schokkend dat het geweld in meer dan de helft van de gezinnen blijft bestaan, ondanks de betrokken hulpverlening in de gezinnen. Aandacht voor de impact van huiselijk geweld op de ontwikkeling van kinderen is nodig. Het onderzoek laat zien dat de inschatting van de veiligheid van alle gezinsleden die slachtoffer zijn van kindermishandeling door de professionals zowel in het vrijwillige als gedwongen kader niet altijd goed wordt gedaan, waardoor zij niet de bescherming krijgen die nodig is.

Verder blijkt dat een kindbeschermsmaatregel vooral wordt ingezet bij ernstige problematiek van het kind en bij ontoereikende opvoedingsvaardigheden van de ouders. Het inzetten van kindbeschermsmaatregelen in deze gezinnen levert resultaten op: het gaat beter met de kinderen en de opvoedingsvaardigheden van de ouders nemen toe. Toch moeten we ook constateren dat het beter kan: ouders voelen zich onvoldoende betrokken bij de probleemanalyse, hebben het gevoel dat ze de regie kwijt zijn en ervaren dat er niet goed naar hun problemen wordt geluisterd.

Daarnaast is het de vraag of een kindbeschermsmaatregel altijd noodzakelijk is. Veel van de werkzame elementen van de kindbeschermsmaatregel die door professionals worden genoemd, zoals het gezin niet loslaten of de problematiek durven benoemen, zijn immers elementen die ook binnen een vrijwillig kader kunnen worden

ingezet. Het gaat er immers om dat kinderen voldoende beschermd worden. Daarvoor is het nodig dat professionals vertrouwen opbouwen, de juiste hulp bieden en tegelijkertijd grenzen stellen als de veiligheid niet gewaarborgd is. Gezien de complexiteit van de problematiek zijn veelal meerdere hulpverleners betrokken en is het belangrijk dat hulpverleners integraal samenwerken op een systemische manier, waarbij aandacht is voor alle gezinsleden.

Momenteel zijn er binnen het landelijke programma 'Toekomstscenario's Kind en Gezinsbescherming' elf proeftuinen in Nederland gestart, waar geëxperimenteerd wordt met nieuwe werkwijzen en methoden om de kind- en gezinsbescherming te verbeteren. De proeftuinen zijn bedoeld om innovatieve aanpakken uit te proberen die effectiever en efficiënter zijn in het beschermen van kinderen en het ondersteunen van gezinnen. Verschillende organisaties, zoals jeugdzorginstellingen, gemeenten, Veilig Thuis en de lokale teams, werken samen binnen deze proeftuinen. Het doel is te leren wat wel en niet werkt, om vervolgens succesvolle methoden breder in te zetten. Binnen de proeftuinen wordt geprobeerd de veiligheid van kinderen te waarborgen zonder altijd direct een kindbeschermingsmaatregel in te zetten.

Een belangrijke voorwaarde is dat hulpverleners oog hebben voor de impact van de kindermishandeling op de kinderen. Kinderen geven zelf aan dat er te weinig met hen wordt gesproken en dat zij het gevoel hebben dat er vooral met hen gesproken wordt als informant over hoe het thuis gaat. Te veel kinderen wonen anderhalf jaar na melding bij Veilig Thuis of een Gecertificeerde Instelling nog steeds in een gezin waar sprake is van onveiligheid. Dit blijkt ook uit het aantal kinderen dat anderhalf jaar na melding nog steeds te kampen heeft met de gevolgen, zoals hechtingsproblemen, traumaklachten en gedragsproblemen. De resultaten laten zien dat met name kinderen veelal een vergeten groep zijn als slachtoffer van huiselijk geweld. Kinderen vertellen dat ze eerder, vaker en structureler betrokken willen worden bij het hele traject van signalering van problemen tot en met de (evaluatie van de) hulpverlening (Spanjaard & van Gemert, 2019). Systematische aandacht voor de problematiek en klachten van de kinderen is nodig en lijkt vanzelfsprekend, maar dat is het in de praktijk nog steeds niet. Kinderen die te maken hebben met huiselijk geweld beschrijven dit als een complexe, isolerende en langdurige ervaring, die resulteert in ontwrichting, verliezen en uitdagingen in betekenisvolle relaties in hun leven (zie ook Noble-Carr et al., 2020). De aanleiding van het geweld van ouder tegen het kind of tussen ouders is voor jongeren vaak onduidelijk. Ze zien zichzelf soms onterecht als oorzaak en begrijpen niet waarom de agressie plaatsvindt. Jongeren ervaren het als een grote frustratie dat ze niet weten waarom agressie zich op hen richt (Pels et al., 2011; 2015). Aandacht voor kinderen in deze onveilige situaties is nodig, omdat kinderen zich veelal onmachtig voelen en te maken hebben met heftige en intense emoties, zoals verdriet, angst, boosheid en machteloosheid.

Tot slot: de jeugdbescherming ligt onder vuur. De Inspectie voor Gezondheidszorg en Jeugd constateerde dat de Gecertificeerde Instellingen hun verantwoordelijkheid om

kinderen die te maken hebben met mishandeling te beschermen niet kunnen waarmaken (IGJ, 2021). Ook de bestuurders van de Gecertificeerde Instellingen constateren dat er sprake is van een crisis in de jeugdbescherming en pleiten voor een substantiële reductie van de werklust voor de uitvoerende jeugdbeschermers (Brief aan de minister van J&V, 2021). De resultaten van het onderzoek bevestigen de conclusies van de Inspectie en de bestuurders van de Gecertificeerde Instellingen, namelijk dat er sprake is van wachtlijsten in de jeugdhulp waardoor de kinderen niet altijd de zorg krijgen die zij nodig hebben. De arbeidskrachtttekorten leiden er ook toe dat ouders en kinderen te weinig contact hebben met jeugdbeschermers en dat er veel wisselingen zijn. Anderzijds laat het onderzoek zien dat jeugdbeschermers die met deze gezinnen werken er daadwerkelijk toe doen. Er zijn duidelijk verbeteringen zichtbaar in de gezinnen ondanks de constatering dat we er nog niet zijn. De uitkomsten van het onderzoek zijn positief, er is sprake van een afname van het geweld, maar het is nog niet goed genoeg. De uitkomsten laten ook zien hoe hardnekkig kindermishandeling is. Als we de intergenerationele overdacht van geweld willen doorbreken, dan moeten we zorgen dat de kinderen die in deze gezinnen opgroeien de mogelijkheid krijgen om zich zodanig te ontwikkelen dat zij de cirkel van het geweld kunnen doorbreken.

Literatuur

- Alink, L., Prevoo, M., van Berkel, S., Linting, M., Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. (2018). *NPM 2017: Nationale prevalentiestudie mishandeling van kinderen en jeugdigen* [Netherlands' prevalence study on maltreatment of children and youth]. Leiden University; TNO. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:1aaf8121-89f5-4fb4-a7eb-ad1c90fafefb>
- Alink, L., van IJzendoorn, R., Bakermans-Kranenburg, M., Pannebakker, F., Vogels, T., & Euser, S. (2011). *Kindermishandeling in Nederland anno 2010: De tweede nationale prevalentiestudie van mishandeling van kinderen en jeugdigen (NPM – 2010)*. Leiden University; TNO. <http://resolver.tudelft.nl/uuid:bbbc0910-2d61-4c9e-978f-31fec71533dd>
- Akkermans, M., Derksen, E., Kloosterman, R., Moons, E., Wingen, M. (2022). *Prevalentiemonitor Huiselijk Geweld en Seksueel Grensoverschrijdend Gedrag 2022 (PHGSG 2022)*. WODC & CBS.
- Bouma, H., Grietens, H., López López, M., & Knorth, E.J. (2020). Learning from parents: A qualitative interview study on how parents experience their journey through the Dutch child protection system. *Child & Family Social Work*, 25, 116–125. <https://doi.org/10.1111/cfs.12723>
- Carr, A., Duff, H., & Craddock, F. (2020). A systematic review of reviews of the outcome of noninstitutional child maltreatment. *Trauma, Violence, & Abuse*, 21, 828–843. <https://doi.org/10.1177%2F15244838018789154>
- Doelman, E.H.J., van der Horst, F.C.P., Luijk, M.P.C.M., & Steketee, M.J. (2024). Parents' perspectives on the results of mandatory child protection support: A qualitative study. *Child & Family Social Work*. <https://doi.org/10.1111/cfs.13144>

- Evans, S.E., Davies, C., & DiLillo, D. (2008). Exposure to domestic violence: A meta-analysis of child and adolescent outcomes. *Aggression and Violent Behavior*, 13, 131–140. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2008.02.005>
- Healy, K., Darlington, Y., & Feeney, J.A. (2011). Parents' participation in child protection practice: Towards respect and inclusion. *Families in Society: The Journal of Contemporary Social Services*, 92(3), 282–288.
- Hillis, S.D., Mercy, J.A., Amobi, A., & Kress, H. (2016). Global Prevalence of Past-year Violence Against Children: A Systematic Review and Minimum Estimates. *Pediatrics*, 137(3). <https://doi.org/10.1542/peds.2015-4079>
- Holt, S., Buckley, H., & Whelan, S. (2008). The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature. *Child Abuse & Neglect*, 32, 797–810. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2008.02.004>
- Inspectie gezondheidzorg en Jeugd. (2021). *Kwetsbare kinderen onvoldoende beschermd. Landelijk rapport 2021 vervolgoezicht*. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Lünnemann, K.D. (2023). *Verskillend perspectief, samen kijken. Over kindermishandeling, geweld in relaties en systeemgerichte bescherming*. Hogeschool Utrecht
- Lünnemann, K., Compagner, M., Steketee, M., & De Wildt, R. (2023). *Op zoek naar beschermingsarrangementen bij huiselijk geweld. Een onderzoek naar samenwerking huiselijk geweld in Zaanstreek-Waterland*. Verwey-Jonker Instituut.
- Lünnemann, M., Steketee, M., & Tierolf, B. (2020). *Wat als het geweld niet stopt? Een longitudinale studie naar de langere termijn gevolgen van partnergeweld en Kindermishandeling voor Kinderen*. Utrecht: Verwey-Jonker instituut.
- Lünnemann, K., Loeffen, M., Steketee, M., Hoefsloot, T., & Bel, K. (2017). *Domein overstijgende aanpak MPG. Voorbij de scheiding tussen veiligheidsdomein en zorgdomein*. Verwey-Jonker Instituut.
- Noble-Carr, D., Moore, T., & McArthur, M. (2020). Children's experiences and needs in relation to domestic and family violence: Findings from a meta-synthesis. *Child & Family Social Work*, 25(1), 182–191. <https://doi.org/10.1111/cfs.12645>
- Pels, T., Van Rooij, F.B., & Distelbrink, M. (2015). The impact of intimate partner violence (IPV) on parenting by mothers within an ethnically diverse population in the Netherlands. *Journal of Family Violence*, 30, 1055–1067. <https://doi.org/10.1007/s10896-015-9746-2>
- Pels, T., Lunnemann, K.D., & Steketee, M. (2011). *Opvoeden na partnergeweld Ondersteuning van moeders en jongeren van diverse afkomst*. Assen: Van Gorcum.
- Schellingerhout, R., & Ramakers, C. (2017). *Scholierenonderzoek kindermishandeling 2016*. ITS, Radboud Universiteit. https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/2237/2668B_Volledige_Tekst_tcm28-257873.pdf?sequence=3&isAllowed=y
- Sethi, Dinesh, Bellis, Mark, Hughes, Karen, Gilbert, Ruth, Mitis, Francesco, et al. (2013). European report on preventing child maltreatment. World Health Organization. Regional Office for Europe. <https://iris.who.int/handle/10665/326375>
- Smithson, R., & Gibson, M. (2017). Less than human: A qualitative study into the experience of parents involved in the child protection system. *Child & Family Social Work*, 22(2), 565–574. <https://doi.org/10.1111/cfs.12270>

- Sondeijker, F., Steketeer, M., Compagner, & Lünemann, M. (2023). *Werkzame elementen MDA++ aanpak. Eindrapport monitoringsonderzoek naar de aanpak in 5 regio's*. Verwey-Jonker Instituut.
- Spanjaard, H.J.M., & Gemert, M., van. (2019). Praktijkboek praten met kinderen over kindermishandeling. *Kind Adolescent*. 40, 347–349 (2019). <https://doi.org/10.1007/s12453-019-00218-3>
- Steege, M. van der, Veld, D. de, & Zoon, M. (2020). *Richtlijn Gezinnen met Meervoudige en Complexe problemen*. Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk, Nederlands Instituut van Psychologen, Nederlandse vereniging van pedagogen en onderwijskundigen, Nederlands Jeugdinstituut. <https://richtlijnenjeugdhulp.nl/gezinnen-met-meervoudige-en-complexe-problemen/>
- Steketeer, M., van Loon, L., & Lünemann, M., Dusault, Y., & Tierolf, B., (2023). *Huiselijk geweld: een complex en hardnekkig probleem. Derde Cohortstudie: Resultaten van de aanpak huiselijk geweld en kindermishandeling*. Utrecht: Verwey-Jonker instituut.
- Steketeer, M., & Doelman, E.H.J. (2022). *Hoe bescherm je kinderen als het thuis onveilig is?* Verwey-Jonker Instituut. Beschikbaar op: <https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2022/10/217017-Meerwaarde-Jeugdbescherming.pdf>
- Steketeer, M., Tierolf, B., Lünemann, K., & Lünemann, M. (2020). *Kwestie van lange adem: kan huiselijk geweld en kindermishandeling echt stoppen?* Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- Tierolf, B., Lünemann, K., Steketeer, M. (2014a). *Doorbreken geweldspatroon vraagt gespecialiseerde hulp: Onderzoek naar effectiviteit van de aanpak huiselijk geweld in de G4*. Verwey-Jonker Instituut. https://www.verwey-jonker.nl/wp-content/uploads/2020/07/1366_Doorbreken-geweldspatroon-vraagd-gespecialiseerde-hulp_Web-2.pdf
- Ten Boom, A., & Wittebrood, K. (2019). *De prevalentie van huiselijk geweld en kindermishandeling in Nederland*. Den Haag: WODC.
- Van Dijk, T., van Veen, M., & Cox, E. (2010). *Slachtofferschap van huiselijk geweld. Aard, omvang, omstandigheden en hulpzoekgedrag*. Intomart GfK. https://repository.wodc.nl/bitstream/handle/20.500.12832/1674/volledige-tekst_tcm28-69788.pdf?sequence=2&isAllowed=y
- Vink, R., Goes, A., Doornink, N., Broerse, A., Pannebakker, F., van der Zwan, R., & Schakenraad, W. (2014). *Huiselijk geweld door kinderen en jongeren tegen hun ouders. Verkennend onderzoek. Movisie; TNO*. https://www.tno.nl/media/3226/huiselijk_geweld_door_kinderen_jongeren_tegen_hun_ouders.pdf
- Vogtländer, L. & S. van Arum (2016). *Eerst samenwerken voor veiligheid, dan samenwerken voor risicogestuurde zorg*. Utrecht: GGD GHOR Nederland.